

Το εκπαιδευτικό πρόβλημα των Τσιγγανοπαίδων. Πραγματικότητα και διαφαινόμενες προοπτικές

Θεόδωρος Μπαρής, Δάσκαλος

Χαράλαμπος Αλεξόπουλος, Δάσκαλος,
Υποψήφιος διδάκτορας Π.Τ.Δ.Ε. Παν.
Πατρών

1.Εισαγωγή

Σύμφωνα με διαθέσιμα σχετικά αξιόπιστα στοιχεία, οι Τσιγγάνοι στην Ελλάδα είναι από 90.000 έως 120.000 άτομα (Liegeois κ.ά. 1985). Δεν υπάρχουν επίσημες στατιστικές σχετικά με την εκπαιδευτική κατάσταση των Τσιγγάνων στην Ελλάδα. Τα στοιχεία όμως που έχουμε από διάφορες έρευνες σε συγκεκριμένες περιοχές δείχνουν ότι τα παιδιά των Τσιγγάνων εξακολουθούν να μην πηγαίνουν στο σχολείο ή όσα πηγαίνουν να το παρακολουθούν σε άτακτα χρονικά διαστήματα. Ένα μικρό ποσοστό τελειώνει την Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση, ένα πολύ μικρότερο τη Δευτεροβάθμια, ενώ η περίπτωση ένα τσιγγανόπαιδο να ολοκληρώσει σπουδές στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση είναι μηδαμινή (Ντούσας 1997).

Οι πρακτικές αποκλεισμού που ακολουθούνται και σχετίζονται με τη σχολική τους φοίτηση μπορούν να καταταχθούν σε δύο κατηγορίες:

(α) Ενεργητικός αποκλεισμός των τσιγγανοπαίδων από τα σχολεία είτε με δυναμικές κινητοποιήσεις της τοπικής κοινωνίας, με βιαιότητες ή συνηθέστερα με απειλές, είτε με ήπιους διοικητικούς τρόπους.

(β) Παθητικός αποκλεισμός των τσιγγανοπαίδων, στη σχολική τάξη με την περιθωριοποίησή τους και την απλή ανοχή της παρουσίας τους (Βεργίδης, 1995).

Τα τελευταία χρόνια καταβάλλεται σημαντική προσπάθεια τόσο από το ΥΠ.Ε.Π.Θ. όσο και από άλλους φορείς για την προσέλευση και τη φοίτηση όλων των τσιγγανοπαίδων στο νηπιαγωγείο και στο δημοτικό σχολείο. Τα αποτελέσματα της παραπάνω προσπάθειας είναι σε μεγάλο βαθμό ικανοποιητικά και ο αριθμός των τσιγγανοπαίδων που φοιτούν στα δημοτικά και νηπιαγωγεία της χώρας αυξήθηκε και αυξάνεται συνεχώς.

Το σχολικό έτος 2001 - 2002, σύμφωνα με δική μας καταγραφή, σε 24 δημοτικά σχολεία του Ν. Αχαΐας, είχαν εγγραφεί 493 Τσιγγάνοι μαθητές από τους οποίους μέχρι τις διακοπές των Χριστουγέννων φοιτούσαν κανονικά οι 420. Από αυτούς οι 193 είχαν ενταχθεί σε προπαρασκευαστικά τμήματα.

2.Διατύπωση προβλήματος

Η φοίτηση των τσιγγανοπαίδων εξακολουθεί να παρουσιάζει προβλήματα, με συνέπεια ένας μεγάλος αριθμός τσιγγανοπαίδων σχολικής ηλικίας να παραμένει εκτός εκπαιδευτικής διαδικασίας και επίσης μεγάλος αριθμός να παρουσιάζει μειωμένη επίδοση ή να εγκαταλείπει το σχολείο.

Οι μαθητές αυτοί, πριν ακόμα εισαχθούν στην Α' τάξη του Δημοτικού, έχουν να αντιμετωπίσουν προβλήματα που για τους υπόλοιπους μαθητές είναι ανύπαρκτα. Η διγλωσσία και η διπλή πολιτισμική ταυτότητα των τσιγγανοπαίδων σε συνδυασμό με τη μη συμβατότητα της κουλτούρας των Τσιγγάνων και του σχολείου οδηγούν αναπόφευκτα σε προβληματικές καταστάσεις.

Οι εκπαιδευτικοί, πολλές φορές, χωρίς καμιά προετοιμασία από τη βασική τους εκπαίδευση και την επιμόρφωσή τους, καλούνται να ανταποκριθούν στις δυσκολίες της εκπαίδευσης μαθητών με διαφορετικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά.

3. Σκοπός της μελέτης

Σκοπός της μελέτης είναι να καταγράψει τις απόψεις των δασκάλων για τους λόγους μη φοίτησης των τσιγγανοπαίδων, καθώς και τις εμπειρίες τους που προκύπτουν από την προσπάθεια ένταξης των τσιγγανοπαίδων στη σχολική πραγματικότητα. Καταγράφονται οι θέσεις τους για το εκπαιδευτικό πρόβλημα των Τσιγγάνων, τη διαφορετική τους πολιτισμική ταυτότητα, τη δυνατότητα επιλογής, αξιοποίησης και προσαρμογής περιοχών του αναλυτικού προγράμματος, την αξιοποίηση πολιτιστικών και γλωσσικών στοιχείων, δεξιοτήτων και

εμπειριών των τσιγγανοπαίδων καθώς και τις διαφαινόμενες προοπτικές.

4. Ταυτότητα της μελέτης

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε το Δεκέμβριο του 2001 στο Νομό Αχαΐας. Το δείγμα αποτελείται από 80 δασκάλους που υπηρετούσαν τη σχολική χρονιά 2001 - 2002 στο Ν. Αχαΐας.

Το δείγμα επιλέχθηκε με τέτοιο τρόπο, ώστε να υπάρχει ίσος αριθμός εκπαιδευτικών που έχουν εργαστεί ή εργάζονται με τσιγγανόπαιδες και αυτών που δεν έχουν εργαστεί κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής τους σταδιοδρομίας, καθώς και ίδιος αριθμός γυναικών και αντρών. Χρησιμοποιήθηκε ανώνυμο ερωτηματολόγιο που περιείχε 25 ερωτήσεις από τις οποίες οι 21 ήταν κλειστού τύπου και 4 ανοιχτού.

5. Παρουσίαση αποτελεσμάτων

Οι λόγοι για τους οποίους οι τσιγγανόπαιδες δεν πηγαίνουν σχολείο ή διακόπτουν τη φοίτησή τους ήταν ένα από τα πρώτα ερωτήματα του ερωτηματολογίου. Οι απαντήσεις των δασκάλων του δείγματός μας καταγράφονται στον πίνακα που ακολουθεί:

ΠΙΝΑΚΑΣ 1	
Λόγοι μη φοίτησης ή διακοπής	Ποσοστό που συμφωνεί
Συχνές μετακινήσεις - εργασία γονέων	93%
Έλλειψη ενδιαφέροντος από την οικογένεια	57%
Πρώιμος γάμος	45%
Διακρίσεις από τους συμμαθητές	24%
Διακρίσεις από το δάσκαλο	11%

Οι δάσκαλοι θεωρούν τον τρόπο ζωής, τις συνθήκες εργασίας (93%) καθώς και την έλλειψη ενδιαφέροντος από τους γονείς, τους κυριότερους παράγοντες για τους οποίους διακόπτεται η φοίτηση αυτών των μαθητών. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι δάσκαλοι παραδέχονται σε ένα σημαντικό ποσοστό (24%) ότι η περιθωριοποίηση των τσιγγανοπαίδων από τους συμμαθητές τους αποτελεί ένα σοβαρό παράγοντα απομάκρυνσής τους από το σχολείο.

Στον επόμενο πίνακα καταγράφονται οι απόψεις των εκπαιδευτικών για τα μέτρα που πρέπει να ληφθούν από την Πολιτεία, ώστε να διευκολυνθεί η εγγραφή και η φοίτηση των τσιγγανοπαίδων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2	
Προτεινόμενο μέτρο	Ποσοστό που συμφωνεί
Εξασφάλιση μόνιμης κατοικίας	91%
Ενημέρωση των Τσιγγάνων για τη μόρφωση των παιδιών τους	69%
Υποχρεωτική φοίτηση στο Νηπιαγωγείο	93%
Οικονομική ενίσχυση («εκπαιδευτικό επίδομα»)	18%
Αυστηρή εφαρμογή του υπάρχοντος νομικού πλαισίου	38%

Υπάρχει, όπως φαίνεται, ένα μεγάλο ποσοστό που υπερβαίνει το 90% που πιστεύει ότι αν λυθεί το οικιστικό πρόβλημα οι προοπτικές φοίτησης θα είναι πολύ καλύτερες. Σε ποσοστό 93% οι δάσκαλοι υποστηρίζουν την αναγκαιότητα του υποχρεωτικού της φοίτησης στο νηπιαγωγείο τονίζοντας την αξία της προσχολικής αγωγής για την κοινωνικοποίηση και τη μετέπειτα πορεία του Τσιγγάνου μαθητή στο δημοτικό.

Στο ερώτημα για τον τρόπο αντιμετώπισης του εκπαιδευτικού προβλήματος των τσιγγανοπαίδων το 28% των δασκάλων του δείγματος συμφωνεί με την ίδρυση σχολείων μόνο για τσιγγανόπαιδες, το 47% συμφωνεί με τη δημιουργία Τάξεων μόνο για τσιγγανόπαιδες μέσα στα υπάρχοντα σχολεία, στη διδασκαλία σε κινητές μονάδες μέσα στους καταυλισμούς

συμφωνεί το 26%, στην αναγκαιότητα των ταχύρρυθμων προπαρασκευαστικών τμημάτων με στόχο την ομαλή ένταξη στις κανονικές σχολικές τάξεις υποστηρίζει το 49% και την πλήρη ένταξή τους στις κανονικές τάξεις το 44%.

Θα περίμενε κανείς ότι το ποσοστό των εκπαιδευτικών που θα συμφωνούσε στην πλήρη ένταξη των τσιγγανοπαίδων στις κανονικές τάξεις θα ήταν μεγαλύτερο εξαιτίας και της θέσης της επιστημονικής κοινότητας τα τελευταία χρόνια για τον περιορισμό των ειδικών σχολείων και των ειδικών τάξεων. Παρ' όλα αυτά ένα μεγάλο ποσοστό εκπαιδευτικών, που αγγίζει το 50%, αντιδρά σε μια τέτοια προοπτική. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι δάσκαλοι που έχουν εργαστεί με τσιγγανόπαιδες συμφωνούν, σε ποσοστό 58%, στην πλήρη ένταξή τους στις κανονικές τάξεις, ενώ το αντίστοιχο αυτών που δεν έχουν εργαστεί είναι μόλις 30%.

Στον επόμενο πίνακα αξίζει προσοχής το γεγονός ότι το ένα τρίτο των εκπαιδευτικών (34%) πιστεύει ότι δεν πρόκειται να αλλάξει τίποτα όσον αφορά τη φοίτηση των τσιγγανοπαίδων στο σχολείο, ενώ ένας στους τέσσερις ότι η κατάσταση θα χειροτερέψει.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3	
Προοπτική τσιγγανοπαίδων στο σχολείο	Ποσοστό που συμφωνεί
Δεν πρόκειται να αλλάξει τίποτα	34%
Σε 10 χρόνια η μαθητική τους διαδρομή θα περιοριστεί σημαντικά	65%
Η κατάσταση θα χειροτερέψει	25%

Οι εκπαιδευτικοί πολλές φορές αποφεύγουν να υπηρετήσουν σε σχολεία που φοιτούν Τσιγγανόπαιδες. Ζητήσαμε από τους δασκάλους να μας αναφέρουν τους τρεις κατά την άποψή τους σπουδαιότερους λόγους (ανοιχτή ερώτηση). Οι απαντήσεις ομαδοποιήθηκαν σε κατηγορίες και καταγράφονται στον επόμενο πίνακα:

ΠΙΝΑΚΑΣ 4	
Λόγοι για τους οποίους αποφεύγουν τα σχολεία τους τσιγγανόπαιδες	Ποσοστό που συμφωνεί
Απαιτείται μεγαλύτερη προσπάθεια και προετοιμασία	68%
Αισθάνονται ότι δεν έχουν επαρκείς γνώσεις	86%
Φοβούνται για την υγεία τους	22%
Λόγοι καθαριότητας	72%
Αδυναμία συνεργασίας με τους γονείς	40%

Από τις απαντήσεις φαίνεται ότι ένα μεγάλο ποσοστό του δείγματος (86%) πιστεύει ότι οι δάσκαλοι αισθάνονται ότι δεν έχουν επαρκείς γνώσεις από τη βασική τους εκπαίδευση και από τις θεσμοθετημένες μορφές επιμόρφωσης, γι' αυτό και αποφεύγουν να εργαστούν με τσιγγανόπαιδες.

Στο ερώτημα αν οι μαθητές ωφελούνται από τη συνύπαρξή τους στην ίδια σχολική τάξη με μαθητές με διαφορετικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά οι δάσκαλοι μας απάντησαν σε ποσοστό 77% ότι συμφωνούν, 6% διαφωνεί και το υπόλοιπο 17% δεν παίρνει θέση. Είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι οι ενεργοί εκπαιδευτικοί πιστεύουν σε μεγάλο ποσοστό ότι όλοι οι μαθητές θα είναι κερδισμένοι από τη συμμετοχή τους σε μια μεικτή τάξη κάτι το οποίο έχει δείξει και προηγούμενη έρευνα (Μπάρης - Σπινθουράκη 2001).

Μεγάλο είναι και το ποσοστό (75%) των εκπαιδευτικών που πιστεύουν ότι ύπαρξη μαθητών με διαφορετικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά (Παλινοστούντες, Αλβανοί κ.ά.) θα τους επηρεάσουν ώστε να δουν με άλλο μάτι τους τσιγγανόπαιδες. Το ποσοστό αυτό μεγαλώνει και φτάνει 82% για τους δασκάλους που έχουν εργαστεί με τσιγγανόπαιδες, ενώ ελαττώνεται στο 68% γι' αυτούς που δεν έχουν εργαστεί.

Οι εκπαιδευτικοί της έρευνάς μας θεωρούν ότι το αναλυτικό πρόγραμμα δεν ανταποκρίνεται στις ανάγκες μαθητών με διαφορετικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Μόνο ένα ποσοστό 21% συμφωνεί σ' αυτό.

Στην ανοικτή ερώτησή μας, σε ποια μαθήματα θα μπορούν να αξιοποιηθούν οι εμπειρίες των τσιγγανοπαίδων, οι απαντήσεις που πήραμε δημιουργούν πολλές απορίες και ερωτηματικά. Μόνο στο μάθημα της Μουσικής (75%) και των Μαθηματικών (54%), πιστεύουν οι δάσκαλοι ότι μπορούν να αξιοποιηθούν οι εμπειρίες των μαθητών αυτών. Σαφής είναι ακόμα

η επιφύλαξη που διατυπώνεται για μαθήματα, όπως η Ιστορία (18%) και τα Θρησκευτικά (14%), που φαίνεται ότι αγγίζει ευαίσθητες χορδές του εθνικού και θρησκευτικού συναισθήματος των εκπαιδευτικών.

Αν και παρατηρείται μια γενική επιφύλαξη σχετικά με την αξιοποίηση των εμπειριών των τσιγγανοπαίδων, ένα μεγάλο ποσοστό των δασκάλων του ερωτηματολογίου μας (63%) συμφωνεί τα καινούρια σχολικά εγχειρίδια να περιέχουν στοιχεία από τον πολιτισμό των Τσιγγάνων.

Η τελευταία ερώτησή μας ήταν ανοιχτή και ζητούσαμε από τους δασκάλους να αναφέρουν, ποια θεωρούν την πλέον κατάλληλη μέθοδο για τάξεις που φοιτούν τσιγγανόπαιδες. Οι απαντήσεις που λάβαμε κατηγοριοποιήθηκαν και παρουσιάζονται στον παρακάτω πίνακα:

Κατάλληλη μέθοδος	Ποσοστό που συμφωνεί
Άμεση πληροφόρηση	40%
Επικοινωνιακή	42%
Μέθοδος Project	4%
Άλλο	14%

Ένα μεγάλο ποσοστό (42%) συμφωνεί ότι η επικοινωνιακή μέθοδος είναι η πλέον κατάλληλη για τάξεις με τσιγγανόπαιδες. Το ζήτημα βέβαια είναι να βρει ο δάσκαλος θέματα από την καθημερινότητα των Τσιγγάνων και να τα αξιοποιήσει, γεγονός που απαιτεί κόπο και προσπάθεια. Το χαμηλό ποσοστό (4%) της μεθόδου Project αποδίδεται μάλλον στην άγνοια της μεθόδου από τη μεγάλη πλειοψηφία των ενεργών δασκάλων. Μεγάλο επίσης είναι το ποσοστό (40%) που εμπιστεύεται την παραδοσιακή μετωπική διδασκαλία. Το ποσοστό αυτό μεγαλώνει (48%) για τους δασκάλους που δεν έχουν εργαστεί με τσιγγανόπαιδες, ενώ ελαττώνεται (32%) γι' αυτούς που εργάζονται ή είχαν στο παρελθόν εργαστεί.

6. Συμπεράσματα - Προτάσεις

Η ανάγκη για επιμόρφωση των δασκάλων που εργάζονται με τσιγγανόπαιδες είναι άμεση. Η ενδοσχολική επιμόρφωση θα πρέπει να γενικευτεί γιατί συγκεντρώνει πολλά προτερήματα έναντι των άλλων μορφών επιμόρφωσης. Εξάλλου οι εκτιμήσεις που γίνονται από την πιλοτική εφαρμογή προγράμματος ενδοσχολικής επιμόρφωσης, στα πλαίσια του ΕΠ.Ε.Α.Ε.Κ., είναι ιδιαίτερα θετικές (Ξωχέλλης 2001). Κατά την άποψή μας η επιμόρφωση πρέπει να έχει τα εξής χαρακτηριστικά:

- Να είναι προσανατολισμένη στη σχολική μονάδα και τις ιδιαιτερότητές της.
- Να εμπλέκει ενεργητικά τους επιμορφούμενους με ανοικτές διαδικασίες.
- Να δίνεται η δυνατότητα στους επιμορφούμενους να παράγουν έργο. (διδασκτικό υλικό, διεξαγωγή ερευνών, προετοιμασία εκδηλώσεων).

Αναμενόμενο αποτέλεσμα είναι οι εκπαιδευτικοί να αναγνωρίζουν και να ανταποκρίνονται καλύτερα στις διαφορετικές ανάγκες των μαθητών, ώστε να μην αποτελεί το σχολείο πεδίο αντιπαράθεσης, όπου οι πολιτισμικές ομάδες είναι ξένες μεταξύ τους και έχουν την αίσθηση του «εμείς» και «εσείς», του «εμείς» και «αυτοί».

Οι θεσμοί της συνεχιζόμενης εκπαίδευσης των δασκάλων θα μπορούσαν επίσης να αξιοποιηθούν προκειμένου να αντιμετωπισθούν οι άμεσες επιμορφωτικές ανάγκες τους.

Οι εκπαιδευτικοί που έχουν εργαστεί με τσιγγανόπαιδες, είναι πιο θετικοί στην ένταξη αυτών των μαθητών στις «κανονικές τάξεις», αντίθετα με τους υπόλοιπους που δείχνουν πιο επιφυλακτικοί. Παρατηρείται μια τάση των εκπαιδευτικών να αποφεύγουν να αναλάβουν την ευθύνη ενός τμήματος που αποτελείται και από τσιγγανόπαιδες. Ένας από τους λόγους που επικαλούνται είναι και η μεγαλύτερη προσπάθεια που απαιτείται εκ μέρους τους, σ' ένα τέτοιο τμήμα. Ίσως θα πρέπει να επανεξεταστεί η χορήγηση κινήτρων σ' αυτούς τους εκπαιδευτικούς.

Οι εκπαιδευτικοί θεσμοί θα μπορούσαν να αξιοποιήσουν τους Τσιγγάνους που ολοκλήρωσαν την Τριτοβάθμια ή έστω και τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση με στόχο να λειτουργήσουν «υποδειγματικά» και πολλαπλασιαστικά για τους μικρότερους μαθητές.

Οι αλλαγές στο αναλυτικό πρόγραμμα είναι επιβεβλημένες, ώστε αυτό να πάψει να έχει μονοεθνικό, μονοπολιτισμικό και μονοθρησκευτικό χαρακτήρα.

Η επικοινωνιακή μέθοδος διδασκαλίας καθώς και η μέθοδος Project θα μπορούσαν να

αξιοποιηθούν από τους δασκάλους που διδάσκουν σε τσιγγανόπαιδες, γιατί σημαντικό και καθοριστικό ρόλο στην εκπαιδευτική διαδικασία παίζει η αναγνώριση από το σχολείο της πρότερης γνώσης που το παιδί έχει ήδη αποκτήσει στην κοινότητά του. Αυτό προϋποθέτει από τους εκπαιδευτικούς που πρόκειται να διδάξουν σε μαθητές με ιδιαίτερα γλωσσικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά, όπως οι τσιγγανόπαιδες, να γνωρίζουν και να αποδέχονται τη διαφορετικότητα της τσιγγάνικης κοινότητας και να αξιοποιούν στοιχεία της κουλτούρας της στην εκπαιδευτική πρακτική.

Το ζήτημα, βέβαια, δεν είναι να προσαρμοστούν τα τσιγγανόπαιδα στο υπαρκτό σχολείο ούτε να προσαρμοστεί το σχολείο μόνο στις ανάγκες των τσιγγανοπαίδων, λογική που θα οδηγούσε στο παράλληλο σχολικό δίκτυο. Η υπέρβαση της δήθεν ασυμβατότητας μεταξύ των τσιγγανοπαίδων και των υπολοίπων μαθητών αποτελεί το θεμέλιο λίθο για την πρόσβαση και την τακτική φοίτηση των τσιγγανοπαίδων και θα έχει ως συνέπεια ένα σχολείο που δε θα λογίζεται ως χώρος εγκλεισμού και ισοπέδωσης, αλλά ως χώρος πολιτισμικού πλουραλισμού με ισότιμη θέση του κάθε πολιτισμού ξεχωριστά.

Αν τελικά το σχολείο μπορέσει να ξεπεράσει τα εμπόδια που θα συναντήσει, θα εξαρτηθεί σε μεγάλο βαθμό από τη θέση που θα υιοθετήσουν οι ενεργοί εκπαιδευτικοί και αυτοί που θα έχουν τις καλύτερες προσβάσεις στα σχολεία και στους εκπαιδευτικούς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βασιλειάδου Μ. - Παυλη Μ. (1996). Η Εκπαίδευση των Τσιγγάνων στην Ελλάδα, Έκδοση Γ.Γ.Λ.Ε., Αθήνα.
- Βεργίδης Δ. (1995). Νεορατσισμός και σχολείο – Η περίπτωση των Τσιγγανοπαίδων. Σύγχρονη Εκπαίδευση, τ.81.
- Βεργίδης Δ. (1996). Αξιολόγηση του προγράμματος της Γενικής Γραμματείας Λαϊκής Επιμόρφωσης για τον αλφαριθμητισμό των Τσιγγανοπαίδων στην Κάτω Αχαΐα, Πάτρα.
- Γ.γ.λ.ε. (1992). Μαθαίνω Γράμματα (εγχειρίδιο για το Δάσκαλο). Αθήνα.
- Γ.γ.λ.ε. (1986). Μελέτη για την Αντιμετώπιση των Εκπαιδευτικών Προβλημάτων των Τσιγγάνων.
- Γερμανός Δ., Μπρίκα Ε., Πετρου Κ. (1988). Κοινωνικά χαρακτηριστικά, Θέματα Υγείας και Ποιότητας Ζωής στο Δενδροπόταμο. Απογραφική Έρευνα Δενδροποτάμου Δήμου Μενεμένης, Φεβρουάριος - Θεσσαλονίκη.
- Γκοτοβός Α.(2001). Η κοινωνική κατασκευή μειονοτικής ταυτότητας, Εισήγηση στο Συνέδριο του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα. Αθήνα.
- Δαμανάκης Μ. (2000). Η εκπαίδευση των παλιννοστούντων και αλλοδαπών μαθητών στην Ελλάδα - Διαπολιτισμική προσέγγιση. Αθήνα: Gutenberg.
- Εξαρχος Γ.(1996). Αυτοί είναι οι Τσιγγάνοι. Αθήνα: Εκδόσεις Γαβριηλίδης.
- Ζωνίου Α. Σιδερα (1995). Τα παιδιά των Τσιγγάνων στο Πεδίο της Παιδαγωγικής. Εκπαιδευτική Κοινότητα, τ. 30.
- Κοντογιάννη Δ.(1992). Η Εκπαίδευση των Βορειοηπειρωτόπουλων και Τσιγγανόπουλων στο Ν. Ιωαννίνων. Βιβλιοθήκη του Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Ιωάννινα.
- Liegeois J.P. (1985). Tsiganes et Voyageurs. Strasbourg. Conseil de l' Europe.
- Μαρκου Γ. (1997). Διαπολιτισμική εκπαίδευση - Επιμόρφωση εκπαιδευτικών - Μια εναλλακτική πρόταση. Αθήνα.
- Μαρσελός Ε.(1985). Ο Αναλφαριθμητισμός στους Τσιγγάνους. Αθήνα: Γ.Γ.Λ.Ε.
- Μπαρής Θ. - Σπινθουρακή Ι. Α. (2001). Συνεχιζόμενη εκπαίδευση δασκάλων στην περιφέρεια της Δυτικής Ελλάδας στη διαπολιτισμική εκπαίδευση. Στο: Πρακτικά του 4ου Διεθνούς Συνεδρίου Διαπολιτισμική Εκπαίδευση - η Ελληνική ως δεύτερη γλώσσα. Πάτρα.
- Παυλη Μ. - Σιδερα Α. (1990). Οι Τσιγγάνοι της Αγίας Βαρβάρας και της Κάτω Αχαΐας (Μελέτη-Έρευνα). Αθήνα: Εκδόσεις Υπουργείο Πολιτισμού – Γ.Γ.Λ.Ε.
- Ξωχελλής Π. (2001). Συνεχιζόμενη εκπαίδευση των εκπαιδευτικών: διεθνής αναγκαιότητα-ελληνικές εμπειρίες. Πρακτικά Θ' Διεθνούς Παιδαγωγικού Συνεδρίου. Αθήνα: Ατραπός.